

НАУЖОВИЙ ЧАСОПИС

НАЦІОНАЛЬНОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ М.П. Драгоманова

СЕРІЯ 6

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

ВИПУСК 2

УДК 0.51
ББК 95
Н 34

НАУКОВИЙ ЧАСОПИС НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки:
Зб. наукових праць. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – Випуск 2. – 226 с.

Збірник містить наукові матеріали аспірантів, докторантів, викладачів навчальних закладів і співробітників наукових установ з актуальних та малодосліджених проблем вітчизняної та всесвітньої історії.

Фахове видання затверджене Президією ВАК України 2004 р., бюлетень № 8 (історичні науки)
(Додаток до постанови Президії ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7)

Державний комітет телебачення і радіомовлення України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 8812 від 01.06.2004 р.

Редакційна рада:

В.П.Андрущенко	доктор філософських наук, професор, академік АПН України, ректор НПУ ім. М.П.Драгоманова (<i>голова Редакційної ради</i>)
А.Т.Авдієвський	Почесний доктор, професор, академік АПН України, доктор філософських наук, професор
В.П.Бех	доктор філософських наук, професор
О.В.Биковська	кандидат педагогічних наук, доцент
В.І.Бондар	доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України
Г.І.Волинка	доктор філософських наук, професор (<i>заступник голови Редакційної ради</i>)
А.П.Грищенко	доктор філологічних наук, професор, академік АПН України
П.В.Дмитренко	кандидат педагогічних наук, професор
І.І.Дробот	доктор історичних наук, професор
М.І.Жалдак	доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України
Л.І.Мацько	доктор філологічних наук, професор, академік АПН України
О.Г.Мороз	доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України
О.С.Падалка	кандидат педагогічних наук, професор
В.М.Синьов	доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України
В.К.Сидоренко	доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН України
М.І.Шут	доктор фізико-математичних наук, професор, член-кореспондент АПН України

Відповідальні редактори:

Дробот І.І., Борисенко В.Й.

Відповідальний секретар:

Стоян Т.А.

Редакційна колегія:

Б.І.Андрусишин	доктор історичних наук, професор
В.М.Даниленко	доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
М.А.Журба	доктор історичних наук, професор
О.В.Кузьмінець	доктор історичних наук, професор
В.І.Кучер	доктор історичних наук, професор
О.П.Реєнт	доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України
А.Г.Слюсаренко	доктор історичних наук, професор, академік АПН України
О.О.Сушко	доктор історичних наук, професор
П.М.Чернега	кандидат історичних наук, професор

Схвалено рішенням Вченої ради НПУ ім. М. П. Драгоманова.

© Автори статей, 2005

© НПУ імені М.П.Драгоманова, 2005

© Редакційна рада, 2005

Московія уявна в планах і діях Б. Хмельницького і Московія реальна

На весну 1653 р. стало явним небажання Московії вступати у війну з Польщею за Україну. Тому Б. Хмельницький активізував дипломатичні переговори з Туреччиною, які дали позитивні результати. У відповідь на його прохання про допомогу, передане візирю 4 березня, турецький уряд провів спеціальне засідання, на якому більшістю голосів було ухвалено рішення про допомогу Україні воєнними силами сілістрійського пашалика і Кримського ханства. Крім того, турецький уряд висловив готовність взяти Україну під свій протекторат, для чого до Б. Хмельницького було направлено спеціальне посольство. Це був своєрідний перелом у турецько-українських відносинах, який при подальшому позитивному розвитку міг кардинально змінити геополітичну ситуацію на євразійському континенті. З'явилися навіть певні тенденції таких змін. Незабаром на виконання наказу турецького султана кримський хан почав направляти Б. Хмельницькому для підкріплення татарські загони.

Ця допомога була вчасною, оскільки в березні польський король зробив чергову спробу відновити свою владу над Правобережною Україною. Правда, вона виглядала швидше авантюрою воєначальників, ніж серйозною воєнною операцією. Ця акція викликала різку критику деяких польських можновладців, які вбачали в ній більше шкоди для Польщі, ніж користі. Безуспішність цієї акції засвідчила нездатність Польщі силовими методами підкорити Україну. На більше польський уряд не наважувався, побоюючись як безпосередньої війни з Туреччиною, так і того, щоб Б. Хмельницький не дав згоди на васальну залежність від турецького султана, чого від нього вимагало офіційне турецьке посольство.

У таких умовах гетьман продовжує переговори з Москвою, все більше наголошуючи на зацікавленості Туреччини і Кримського ханства взяти Україну під свій захист. Зокрема, у квітні 1653 р. послы К. Бурляй і С. Мужилівський у Москві знову висловили прохання Б. Хмельницького взяти Україну «під государеву руку» або хоча би дипломатичним шляхом відвернути початок нових воєнних дій Польщі проти неї. При цьому послы в черговий раз повідомляли царя про те, що і турецький султан, і кримський хан знову пропонували Україні свою державну зверхність, а відповідно і допомогу у війні з Польщею. Все залежало від волі українського гетьмана та його оточення, оскільки султанський двір вже прийняв доленосне для України рішення.

Реальна небезпека наближення Туреччини до московського кордону все більше і більше турбувала царський уряд. Його представники добре розуміли, що настає критичний час, коли необхідно кардинально вирішувати питання з Україною, інакше буде пізно. Запевнивши українських послів у царській милості, уряд зробив чергову спробу відтягнути цей час і отримати додаткові дивіденди. Вони полягали насамперед у військовому, економічному і політичному ослабленні та знекровленні як України, так і Польщі в ході наступних воєнних дій між ними. Тому не дивно, що відправлене наприкінці квітня 1653 р. до Варшави царське посольство на чолі з князем Б. Репніним-Оболенським не ставило перед польським урядом ніяких вимог щодо України, а зажадало тільки покарати винних у пропусках в царських титлах, а також поставити питання про переслідування у Речі Посполитій людей православного віросповідання. Такі вимоги не були новими у московитській політиці, вони регулярно висувались і в попередні роки, не даючи ніякого

позитивного результату. Так сталося і цього разу.

Але помітне посилення Української козацької держави у Подунайщині та її політичне зближення з Туреччиною змусили московський уряд продемонструвати перед Б. Хмельницьким свою готовність допомогти «Війську Запорозькому». 25 травня 1653 р. він виніс питання про взяття України «під високу царську руку» на розгляд Земського собору. Як і слід було чекати, останній дав на це принципову згоду, але ухвалу з різних причин не затвердив. З відповідним повідомленням до Чигириня наприкінці травня було відправлено посольство на чолі з А. Матвеевим та І. Фоміним. Однак, якихось конкретних заходів по реалізації рішення Земського собору московський уряд не зробив. Його послі у Варшаві в черговий раз висунули перед поляками далеко не головні для України вимоги, які польський уряд не прийняв. Така двоїста політика Москви все більше підривала віру Б. Хмельницького у готовність царя подати Україні військову допомогу, принаймні в найближчий час, і змушувала його продовжувати пошуки інших зовнішньо-політичних орієнтирів. На це український уряд навесні 1653 р. все більше штовхали й зовнішні обставини.

Одними з них стали події в Молдавії, де місцеве боярство, підтримуване правителями Трансільванії й Валахії, організувало змову, скинуло В. Лупула з престолу, а на його місце поставило логофета С. Георгіце. Турецький уряд не схвалив дій заколотників, наказав арештувати посланців С.К.Георгіце до султана, відправити їх молдавському господарю В. Лупулу для покарання і підтвердив того на престолі. Цим самим султан давав згоду і на покарання інших своїх васалів, валаського господаря і трансільванського князя, які підтримали молдавських заколотників.

Така позиція турецького султана була знаковою подією для Європи. Вона продемонструвала європейським монархам не просто прихильність турецького уряду до дій українського гетьмана, але і його готовність виступити на захист тих держав, які підтримували союзні відносини з Україною.

Набагато меншою була небезпека для України створення дієвого союзу Молдавії та Речі Посполитої, спрямованого проти Української держави. При всьому бажанні нового молдавського господаря С. Георгіце заручитись підтримкою польського короля, можливість встановлення союзних відносин між Молдавією і Польщею була у той час нереальною. Перебуваючи у васальній залежності від Туреччини, невизнаний молдавський господар не міг піти на такий крок без ризику нарватись на протидію турецького уряду, який розглядав Річ Посполиту як свого основного противника в Європі, й одночасно вбачав в Україні майбутнього васала. Та й ослаблена Польща ніколи не б вдалась до такої авантюри.

Врахувавши всі обставини, Б. Хмельницький відрядив свого сина Тимоша на допомогу тестю, який наприкінці квітня 1653 р. завдав поразки угорсько-валаським військам і допоміг В. Лупулу відновити свою владу в Молдавії. Правда, воєнна недосвідченість Т. Хмельницького і нестримне бажання В. Лупула покарати правителів Валахії та Трансільванії за свою ганьбу призвели до поразки в травні 1653 р., невиправданих втрат і ускладнення відносин з ними України. Але і в таких умовах трансільванський князь Ю. Ракоці намагається послабити ворожу реакцію українського гетьмана. З цією метою він звертається з листом до Б. Хмельницького, у якому намагається зобразити свої дії винятково проти молдавського господаря.

Ставлення турецького султана до втручання українського гетьмана у внутрішні справи Молдавії. Зокрема, турецький візир в листі до Б. Хмельницького картав того за дії Тимоша в придунайських князівствах і рекомендував гетьману надалі не переносити воєнні дії на територію, залежну від Османської імперії, та одночасно запевняв його в готовності до всілякої допомоги

Україні у війні з Польщею. Такими діями турецький уряд все чіткіше демонстрував перед європейськими правителями свою прихильність до Української держави і навіть свою згоду на її дії проти васалів Туреччини, але, звичайно, за погодженням з султаном. Цим самим в очах європейського світу Україна перетворювалась у васала Туреччини, здатною відстоювати свої інтереси під прикриттям могутньої Турецької імперії. Це добре розумів і уряд Московської держави.

Для України династичний союз з Молдавією був цінний насамперед тим, що він вводив рід Хмельницького у коло королівських родин Європи і робив його рівним з ними, а Україна остаточно стверджувалась на євразійському просторі як суб'єкт міжнародного права. Зокрема, на це досить швидко і позитивно відреагував литовський гетьман Я. Радзивіл, який тримав за собою старшу дочку В. Лупула, і таким чином поріднився з Б. Хмельницьким.

Польський уряд не міг примиритись з посиленням України в Молдові і почав шукати шляхів залучення на свій бік придунайських князівств. З відповідною позицією він на початку червня 1653 р. звернувся до трансільванського князя Ю. Ракоці, який й сам намагався забезпечити свою країну від можливого вторгнення українського війська.

У листі від 10 червня князь погоджується з пропозицією польського уряду. Характерно, що при цьому він наголошує на тому, що союз Трансільванії з Польщею буде розцінено Туреччиною як ворожі дії «проти турок і татар. В цьому становищі, зазначав князь, — обидва ці народи (турки і татари — В. Борисенко) можуть негайно напасти на війська вашої світлості з кількох сторін. Опір їм без допомоги інших християнських князів був би недостатнім». Таким уточненням трансільванський правитель фактично заявляв про свою неучасть в антиукраїнській коаліції до того часу поки Польща не заручиться у війні з Україною дієвою підтримкою інших держав. Та й уряд самої Польщі добре розумів всю небезпеку загравання з державами, які перебували у васальній залежності від Турецької імперії, і утримувався від реалізації сумнівних проектів.

Після відновлення на престолі В. Лупул, відчуваючи за собою силу козацької України. Почав воєні дії проти Валдахії і Трансільванії. Таким чином, став реалізовуватись на практиці союз України з Молдавським князівством, спрямований як проти Польщі, так і Валахії та Трансільванії. Для Польщі з'явилась загроза втрати лояльних до неї держав, що поставило б її у гірше становище.

Тим більше, що він мав дані про бурхливий розвиток українсько-турецьких зв'язків. Дійсно, турецьке посольство на чолі з Мехмет-агою наприкінці травня — на початку червня 1653 р. привезло Б. Хмельницькому грамоту, в якій султан пропонував гетьману України визнати турецьке підданство з набагато ширшими правами ніж кримський хан. Султан погоджувався на те, ш лежність України від Туреччини буде виявляти тільки у виплаті щорічної данини і неучасті у війні з нею інших держав. Посольство привезло Б. Хмельницькому повноцінний набір атрибутів (гетьманської) королівської влади — корону, шаблю, булаву, бунчук і кафтан. Тобто, підданство України розглядалось султанським диваном як доконаний факт, який мав бути затверджений відповідними дарунками державної атрибутики. Зрозуміло, що несприйняття гетьманським урядом пропозиції турецького султана могло мати для України наслідки у вигляді заборони кримському хану допомагати Україні у війні з Польщею, а то й перехід його на бік поляків. Такий варіант розвитку українсько-турецьких відносин цілком був можливим, що добре розумів і Б. Хмельницький, і що в наступному підтвердили події початку 1654 р.

Щоб не наражати Україну на таку небезпеку, український гетьман мусив вдавати свою згоду на офіційне визнання турецького підданства України, але всіляко відкладав його під різними приводами. На цей раз ними стали розміри данини і терміни її сплати. Гетьманський уряд

погоджувався сплачувати Туреччині по 40 тис. талярів щорічно, але після завершення війни.

Можливо, існували й інші умови українського підданства Туреччині, про які 12 липня розповідав люблинський ігумен С. Попель московським послам до короля. Вони зводились до того, щоб Б. Хмельницький відвоював у поляків Кам'янець-Подільський і передав його туркам, виплачував щорічну данину в розмірі 10 тис. золотих червоних, надсилав щороку одну тисячу волів і 10 тис. овець. Натомість турки обіцяли козакам допомогу Кримського ханства і власного війська.

Чутки про позитивне завершення українсько-турецьких переговорів про підданство України Туреччині швидко поширились по Європі й викликали серйозне занепокоєння урядів багатьох держав. Намічався перегляд статус-кво в Європі, держави якої тільки-но вийшли з руйнівної Тридцятилітньої війни й не хотіли його порушення. Московська держава мала свої інтереси і намагалась використати найменші можливості для їх реалізації. Терміново направлений до Чигирини царський гонець С. Яцина в розмові з І. Виговським дізнався про те, що до гетьмана їде спеціальний посол з повноваженням оформити перехід України під протекторат Туреччини. Б. Хмельницький з приводу турецького посольства висловився досить рішуче, заявивши, що при такому ставленні Москви Україна буде змушена перейти під протекторат Туреччини.

Повідомлення С. Яцина про це царю викликало справжній шок в урядових колах Московської держави. Він став ще більшим після підтвердження цих відомостей і путивльським воєводою, який отримав їх від своїх вивідачів в Україні. І московський уряд вжив адекватних у цій ситуації заходів. 22 червня 1653 р. до Чигирини було відправлено московитське посольство на чолі з стольником Ф. Ладиженським з грамотою царя, в якій писалось: «І ми, великий государь... зволили вас прийняти під нашу царської величності високу руку». Щоб заспокоїти українського гетьмана, цар повідомляв його про те, що в Московії для допомоги Україні збираються війська і народне ополчення.

Тим часом позиції України в Подунав'ї знову ускладнились. Не бажаючи посилення Української козацької держави та її союзника Кримського ханства на Подунайщині, Трансільванія і Валахія знову підтримали С. Георгіцу. Відчуваючи за собою їх силу, останній першого липня 1653 р. з допомогою своїх спільників розгромив урядові війська й зайняв столицю Молдавії Ясси. Передбачаючи неминуче вторгнення козацьких військ у Молдову, С. Георгіце 12 (22) липня звернувся з листом до польського короля з проханням про допомогу в боротьбі з українськими козаками. При цьому новий правитель Молдови посилався на відповідне прохання уряду Валахії й Трансільванії та обіцяв домогтися розірвання союзу Б. Хмельницького з кримським ханом. Напевне, при цьому С. Георгіце мав на увазі заручитись підтримкою уряду Туреччини, зв'язків з яким він, незважаючи на негативне попереднє до себе ставлення, не припиняв. Характерно, що в цій ситуації трансільванський князь Ю. Ракоці, в цілому виступав за союз з Річчю Посполитою. Тому, щоб не наражатись на воєнний конфлікт з могутньою Туреччиною, польський уряд направив на допомогу С. Георгіце загін добровольців під командою полковника Кондрацького, а пізніше — й підрозділ урядового війська. Частина цих військ затримали козаки на Дністрі, частина пробилась у Молдову.

В такій ситуації Б. Хмельницький не міг залишатись осторонь подій у Молдові, що стосувалось його союзника Молдавії та утворення антиукраїнської коаліції з числа Польщі, Молдавії, Трансільванії та Валахії. Він направляє на допомогу сім'ї В. Лупула, яка закрилась у Сучаві з надійними військами, сина Тимоша й одночасно звертається до валаського господаря і трансільванського князя з листами, в яких зображує свої дії винятково проти С. Георгіце, а не них. Однак, ці звертання не зарадили справі й Трансільванія та Валахія продовжували підтримувати

С. Георгіце. Самому ж Тимошу вдалось з боями 8 серпня пробитись до Сучави, де він попав у оточення молдавсько-трансільвансько-валаських військ й змушений був оборонятись.

Военно-політичне зближення з Трансільванією, Валахією і Молдавією польський уряд розцінював як важливий успіх, що надає йому змогу жорсткіше ставитись до Української козацької держави. У першій половині липня король відмовився прийняти гетьманського посла А. Ждановича, який привіз пропозицію Б. Хмельницького укласти перемир'я з Польщею на умовах Зборівського трактату 1649 р. Самого А. Ждановича затримали у Львові, козаків Р. Летяженка і С. Скобієнка відправили до Б. Хмельницького з образливою відповіддю польного гетьмана. Польський король видав універсал про збір посполитого рушення для походу проти Української козацької держави.

У такому ж непримиренному дусі поставився польський уряд і до спроби посольства Московської держави примирити Українську козацьку державу і Польщу на основі Зборівського трактату. Звичайно, така постановка питання московитською дипломатією перед королівською владою стала результатом планомірного тиску українського уряду на царя і погрозою визнати протекторат Туреччини. Хоча перемир'я і не було стратегічною метою українського гетьмана, але воно на той час відповідало інтересам України, яка виношувала плани повного державного незалежнення від Польщі. Не зарадило справі й повідомлення послів Б. Репніна, Б. Хитрово і А. Іванова про готовність Б. Хмельницького визнати політичну зверхність турецького султана.

Співставивши це повідомлення з даними своєї дипломатії, польський уряд був змушений приділити особливу увагу українсько-турецьким переговорам і визначенню їх небезпеки для Речі Посполитої. Це питання спеціально розглядалось на нараді senatorів 16 серпня у Львові. Канцлер повідомив senatorів про те, що турецький уряд остаточно вирішив підтримувати Б. Хмельницького і наказав кримському хану допомагати йому у війні з Польщею, оскільки козаки визнали протекторат султана. Одночасно було повідомлено і про наростання ворожості до Польщі серед вищих урядовців Туреччини. Частина учасників наради виступала за те, щоб, не порушуючи миру з Портою, проводити незалежну політику, не відмовлятись від субсидій її противників і примиритись з козаками навіть за рахунок певних поступок. Інша — ратувала за використання слушного моменту для придушення визвольного руху в Україні. До останньої думки пристав і король Ян Казимир. Він оголосив посполите рушення і наказав готуватись до воєнних дій проти Української козацької держави.

У свою чергу, й Україна готувалась до війни. Гетьман збирав до купи козацькі полки, підтягував їх ближче до майбутнього театру воєнних дій. Загрозлива передвоєнна обстановка в Україні перешкодила Б. Хмельницькому вчасно подати допомогу своєму сину Тимошу, який рґ з своїми козаками мужньо оборонявся в Сучаві від молдавських, трансільванських, валаських, польських і шведських загонів. Не вдалось йому виручити сина й з допомогою активної дипломатії, внаслідок чого Тиміш загинув, українське військо зазнало поразки, а Україна втратила з таким трудом завойовані позиції в Молдавії.

Однак, перемога об'єднаних сил у Молдавії не справдила очікуваних сподівань польського уряду. Правителі Трансільванії та Валахії, незважаючи на попередні обіцянки, ухилились від об'єднання своїх сил з Польщею для спільної боротьби проти України. На перешкоді реалізації задумів Речі Посполитої стала активна протурецька дипломатія уряду Б. Хмельницького, у результаті якої ні Валахія, ні Трансільванія не наважились збройно виступити проти майбутнього васала турецького султана. Тому Валахія і Трансільванія надіслали польському королю не більше трьох тисяч вояків. Притому як добровольців, що фактично зірвало плани Польщі на широкомасштабну воєнну кампанію проти Української козацької держави.

До того ж, Польща влітку 1653 р. переживала глибоку соціально-економічну кризу. Стало надзвичайно тяжко поповнювати свіжими силами власну армію, казна спорожніла, припинилась виплата жалування найманцям. Зокрема, наприкінці липня 1653 р. з цього приводу в армії відбулись сильні заворушення. У відповідь на заяву командування про виплату тільки незначної частини жалування жовніри збунтувались і відмовились виконувати накази старших. Їх у цьому підтримали ротмістри і солдати найманих частин, почались хвилювання, а потім і збройні сутички між найманцями і вірними польському уряду військами, під час яких загинуло кілька сот людей з обох сторін. У результаті цих подій, як писав литовський гетьман Я. Радзивіл на початку серпня 1653 р., «сили наші все слабшають», а чисельність війська зменшується.

Воєнні труднощі Польщі не залишались таємницею для урядів європейських держав, для яких це було однією з причин відмови їй у військовій допомозі. Подібно діяв і московський уряд, очікуючи слушного моменту для нанесення їй остаточного удару з допомогою приєднаної до Московського царства Української козацької держави.

Багаторічна дипломатична боротьба уряду Б. Хмельницького за Литву поступово давала позитивні для України результати. Після династичного шлюбу Тимоша з Розандою український гетьман Б. Хмельницький поріднився з литовським гетьманом Я. Радзивілом. Родинні зв'язки литовського гетьмана відігравала не останню роль у миротворчому ставленні Литви до України з 1652–1653 рр. До того ж, він репрезентував ту частину польсько-литовської шляхти, яка виступала за замирення з козаками. Спираючись на своїх однодумців, Я. Радзивіл робив тиск на польського короля з метою вирішити конфлікт з Україною мирним шляхом, навіть ціною значних поступок. Таку поведінку литовського гетьмана стосовно польсько-українського воєнного протистояння королівське оточення вважало підозрілою. Для Московської держави розкол польсько-литовської правлячої еліти у ставленні до війни з Україною з наступним відособленням Литви від Польщі був бажаним тільки при умові, якщо він не зміцнював незалежність Української козацької республіки. В іншому випадку потреба України в підтримці Московської держави слабшала, а то взагалі й відпадала.

Характер дипломатичних переговорів України з Туреччиною і Московською державою суттєво не змінився і після початку облоги українсько-татарською армією польського війська під Жванцем. Явна перевага в цьому протистоянні була на боці союзників, вони переважали противника кількісно, володіли бойовою ініціативою, а козаки горіли бажанням нарешті завершити багаторічну війну тріумфальною перемогою над поляками.

Московський уряд тверезо оцінював негативні наслідки такого розвитку подій для своєї зовнішньої політики на заході і тому змушений був активізувати проукраїнську політику. Крім того, йому на руку була і слабкість литовської армії. З свого попереднього району дислокації навколо Речиці вона перебазувалась на зимові квартири на захід, на кордон Волині та Полісся, далеко від основного театру воєнних дій між українсько-татарськими і польським військами. Таким чином загроза литовської армії Московській державі на найближчі місяці відпадала, що дозволяло їй нарешті вирішити українську проблему.

1 жовтня 1653 р. Земський собор у Москві ухвалив рішення «гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами їх і силами прийняти» та почати війну з Польщею. Московський уряд взяв курс на практичну реалізацію рішень Земського собору.

Випередивши Туреччину, Московська держава уникала небезпеки наближення Османської імперії до власних кордонів, а відповідно і воєнного конфлікту з однією з найсильніших держав світу. Взявши під контроль Україну, Московська держава перетворювала українські землі в своєрідний бар'єр на шляху експансії войовничого ісламізму, авангардом якого виступало

Кримське ханство. Одночасно з цим Московська держава перетворювала українські землі в плацдарм наступу на Кримське ханство і заволодіння Північним Причорномор'ям і Приазов'ям.

З входженням України в союзні відносини з Московською державою значно зростала військова потуга останньої. Московити ще добре пам'ятали уроки «смути» початку XVII ст., коли на території Московщини одночасно діяли до 50 тис. українських козаків, які становили основу польської армії, та завдали їй величезних потрясінь.

З прийняттям України під «високу царську руку» московський уряд значно послаблював Річ Посполиту, могутність якої багато в чому базувалась на використанні природних і людських ресурсів України. Перед Московською державою відкривались райдужні перспективи відвоювання захоплених Польщею московитських і українських територій і таким чином продовжувати свій зовнішньо-політичний курс «збирання» під своєю егідою усіх «руських» земель, загальмованого на початку XVII ст.

В уявленні уряду Б. Хмельницького Московська держава була найнадійнішим союзником у протистоянні з Річчю Посполитою. Саме з її допомогою гетьман сподівався не тільки зберегти державну незалежність Української козацької держави, але і завдати нищівної поразки Речі Посполитій та об'єднати під своєю булавою всі етнічні українські землі.

Під кінець визвольної війни відносини між Україною та Росією зміцнилися. Вони охопили різні сторони міждержавних зв'язків. Ідея об'єднання двох держав для подолання спільного ворога ставала реальною й була підтримана широкими масами населення. 1 жовтня 1653 р. у Москві відбулося нове засідання Земського собору, в роботі якого взяли участь патріарх Никон, митрополити, архієпископи, старшини монастирів та представники інших соціальних кіл населення. Собор постановив розпочати війну проти Польщі, а Олексій Михайлович, писалося в постанові, «ізволив того гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке з містами і землями прийняти під свою государеву високу руку». Через кілька днів для підписання договору з Москви в Україну виїхало посольство боярина Василя Бутурліна. Українське населення повсюди радо зустрічало його.

8 (18) січня 1654 р. у Переяславі відбулася всенародна рада, на якій було ухвалено рішення про перехід України «під государеву високу руку». Укладаючи договір, кожна із сторін переслідувала власні державні інтереси, які в багатьох випадках не співпадали між собою, а то навіть і суперечили собі.

Вчені по-різному оцінювали Переяславський договір між Україною та Росією 1654 р. Одні вбачали у ньому унію двох держав (В. Сергеевич), другі — угоду характеру васальної залежності (В. Мякотин, М. Грушевський), треті — військовий союз (В. Липинський), четверті — акт віддання (абсолютна більшість радянських вчених). В. Смолій і В. Степанков останнім часом розглядають його як протекторат.

Об'єднання Української гетьманської держави з Московським царством не мало перспектив для подальшого зміцнення і розвитку, оскільки вони мали різні соціально-економічні і політичні устрої. Насамперед це виявлялось в економічній основі обох держав, яку становила земельна власність і землеволодіння. У Московській державі панувала велика земельна власність у формі вотчини з повним правом розпорядження нею власника.

Існувало помісне землеволодіння, яке формувалось з державних надань особам за військову чи державну службу. На відміну від вотчинної земельної власності помістя не можна було ні дарувати, ні продавати. Над ним висіла постійна загроза конфіскації та передачі іншій особі. Селянство у своїй масі, особливо після остаточного закріпачення в 1649 р., мало обмежене право тільки на володіння наділами. Багато в чому подібна картина спостерігалась і в Україні до 1648 р.

Ситуація у ній кардинально змінилась вже в 1648 р. Хвиля народного гніву ліквідувала велику земельну власність польських магнатів і шляхти, а також сполонізованих українських землевласників. Незважаючи на певні перепади, велика земельна власність в Україні на феодальному праві на 1654 р. так і не була відновлена, що потягло за собою суттєві зміни і на інших рівнях земельної власності.

На стабільно підвідомчих гетьманському уряду теренах запанувала розщеплена земельна власність різних рівнів. Верховним власником землі стала новостворена держава, розпорядчі права якої зосередив у своїх руках гетьман Б. Хмельницький. Найбільшими земельними власниками в Українській гетьманській державі стали православні монастирі, ідеологічна підпора гетьманського уряду. Нижчу ланку в земельній сфері становила земельна власність тієї дрібної шляхти, як польської, так й української, що стала на бік повсталого народу. Досить повільно і невпевнено формувалась земельна власність тієї козацької старшини, що не мала до революції спадкових прав на землю.

Панівною формою земельної власності в Українській гетьманській державі стала козацька земельна власність, яка користувалась всенародним визнанням і урядовою підтримкою. В її основі лежала військова служба як у мирний, так і у воєнний часи. Право власності на землю завоювало і селянство, правда, воно не було міцним і загальновизнаним. Але в усіх спірних питаннях у земельних справах головним доказом селян у праві на землю залишалось те, що земля здобута «козацькою шаблею». Цей постулат перетворився в народний звичай, що мав силу закону, і з ним мусив миритися й уряд. Українська держава не могла існувати без підтримки маси селянства, яке виступало рішучим противником відновлення як влади Речі Посполитої, так і реставрації колишніх порядків. За своєю питомою вагою і козацька, і селянська земельна власності були приблизно рівним, що зрівнювало і їх вплив на внутрішнє становище в державі.

Кардинально різним був соціальний устрій обох держав. У Московському царстві після 1649 р. запанувало кріпацтво, яке зв'язувало селянина по руках і ногах, стримувало його господарську ініціативу і не давало змоги повністю використати потенційні можливості сільського виробника у різних сферах діяльності. Фактично, з введенням кріпацтва в 1649 р. Московія використала останній резерв середньовічного способу виробництва для утвердження у себе відживаючих виробничих відносин. Але такий захід міг дати тільки тимчасовий позитивний результат, оскільки кріпосницький лад міг існувати, а то й прогресувати, тільки доти доки кріпаки могли забезпечувати потреби свого і поміщицького господарства.

В Україні на 1654 р., склалась зовсім інша соціальна обстановка. Революційний 1648 р. доценту знищив кріпосницькі відносини і селяни завоювали особисту свободу з правом земельної власності. Козацька старшина не мала змоги вживати до неї позаекономічний примус.

До 1654 р. гетьман Б. Хмельницький проводив щодо селянства обережну політику. По-перше, він добре розумів життєву важливість для Української держави селянської підтримки у смертельному двобої з Річчю Посполитою, що чітко виявилось у його виступі на переговорах з польськими комісарами у лютому 1649 р., коли він заявив про те, що не відступиться «від черні, бо то рука наша правая». Подібної позиції щодо селянства Б. Хмельницький дотримувався і надалі. По-друге, гетьманський уряд всіляко ухилявся від підтримки бажань землевласників і окремих старшин відновити попередню соціальну залежність селян.

Щоб заручитися стабільною підтримкою духовенства і козацької старшини, гетьман був змушений декларувати свою згоду з їх власницькими устремліннями щодо селянства. Найвиразніше це виявилось у ставленні до монастирів, яким він, починаючи з літа 1648 р., став видавати універсали на володіння селами. І хоча у них містилися вказівки селянам типу

«віддавати звикле послушення» або «ведлуг звичаю» жодних заходів на гарантування виконання цих обов'язків селянами уряд не вживав. У аналогічних універсалах окремим шляхтичам і старшинам цей термін взагалі не вживався.

За цих обставин в Україні швидко сформувалось дрібнотоварне сільськогосподарське виробництво, яке базувалось на використанні сімейної та вільнонайманої праці. Навіть ті землевласники, що мали гетьманські універсали на села не наважувались примушувати підданих працювати на себе і мусили вдаватися до найму офіційно залежних від них селян. Дрібнотоварне виробництво на базі вільнонайманої робочої сили стало основою швидкого розвитку сільського господарства, гальмом якого служила тільки воєнна обстановка з усіма її негативними факторами.

Прогресування такого характеру сільського господарства залежало від цілого ряду обставин, серед яких на першому місці стояла політика гетьманського уряду. Вже перші урядові кроки в цьому напрямку свідчили про те, що він прагнув відновити на селі ті порядки, що існували в Україні до революції. В цьому плані український уряд у своїй політиці не виходив за рамки традиційних середньовічних уявлень про станово-класовий характер суспільної структури населення і прагнув їх реалізувати. На перешкоді цих планів стояли антифеодальні настрої селянства. В перші роки національно-визвольної революції українське селянство здобуло такі величні соціальні й економічні завоювання, для ліквідації яких навіть консервативно налаштованому в цьому плані уряду не вистачало б і 100–200 років. Цим Українська гетьманська держава різко відрізнялась від Московського царства.

За своїм промисловим розвитком і Україна, і Московія перебували приблизно на однаковому рівні. В обох державах ремесло переростало в дрібнотоварне виробництво, зароджувалися і розвивалися мануфактури, провісники індустріальної стадії промисловості.

Якщо в технічному оснащенні й технологічних процесах у промисловості двох держав не існувало серйозних відмінностей, то цього не можна сказати стосовно характеру робочої сили у ній. У промисловості Московської держави вона мала переважно кріпосницький характер, що не сприяло інтенсивному розвитку нових (буржуазних) виробничих відносин, а відповідно і самої галузі господарства.

Промислові підприємства ж Української гетьманської держави, як децентралізовані, так і централізовані мануфактури, використовували винятково вільнонайману робочу силу. Навіть ті їх власники, що мали гетьманські універсали на володіння селами чи промисловими підприємствами, мусили наймати на роботу офіційно належних їм селян. У цьому і виявлялась характерна особливість української промисловості після повалення влади Речі Посполитої.

У результаті національно-визвольної революції середини XVII ст. в Українській гетьманській державі склалися необхідні умови для переходу національної економіки на капіталістичний спосіб виробництва. З'явився потужний ринок робочої сили, здатний забезпечити відповідні потреби сільського господарства і промисловості. Прискорилося формування когорти підприємців буржуазного типу, господарство яких велося на базі використання вільнонайманої робочої сили. На другому соціальному полюсі українського суспільства збільшувалась кількість працівників, для яких основним джерелом існування став продаж власної здатності до праці. За характером виробничих відносин, що склались в економіці країни на 1654 р., Українська гетьманська держава цілком реально могла поповнити ряди тих передових європейських держав (Нідерланди, Англія), які йшли по буржуазному шляху розвитку. Цим вона різко відрізнялась від Московської держави, де в соціально-економічній сфері утвердились типові середньовічні порядки.